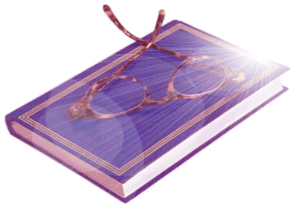

BELÂGAT BİLİMİMİZİN İÇERDİĞİ TEORİLER : GÜZEL SÖZ TEORİSİ

Prof. Dr. Rıza FİLİZOK

Belâgat bilimimiz, önemli bir "güzel söz teorisi"ne sahip olduğu hâlde, bu teori nedense günümüzde bütünlüğü içinde tanınmamakta, dolayısıyla göz ardı edilmektedir. Bu yazımızda çağımızda da değerini kaybetmeyen bu önemli edebiyat teorimizi Cevdet Paşa'ya dayanarak kısaca, fakat bütünlüğü içinde tanıtacağız.

Belâgat biliminin bir "güzel söz sanatı" olduğunu biliyoruz. Bu bilim dalını Cevdet Paşa şöyle tanımlar: "Sözün fasîh olmak şartıyla mukteză-yı hâle mutabık olmasıdır."[1] Buradan belâgatın iki yönü olduğunu öğreniyoruz:

1) Söz **fesahat** kurallarına uymalı,

2) Söz **mukteză-yı hâl**e uygun olmalı yani şartların gerektirdiği değişikliği içermelidir.

Buradan şu sonuç çıkmaktadır: Fasih olan bir söz, ayrıca hâle uygun bir biçimde söylenirse "beliğ" olur. Belâgat da budur. Bunun için belâgati kısaca şöyle formülleştirebiliriz:

Belâgat = fesâhat + mukteză-yı hâl ü makam.

Güzel söz söyleme sanatı olan belâgatın açık bir şekilde ne olduğunu anlamamız, bu iki terimi, fesâhat ve mukteză-yı hâl ü makamı anlamamıza bağlıdır. Bunları açıklayalım:

1) FESÂHAT: Bir sözün kelimelerinde ve bütününde lafz, mâna ve âhenk yönünden kusur bulunmamasıdır. Fesahat kelimede, cümlede ve konuşanda aranır. Dil kurallarına ve edebî geleneğe, ediplerin kullanımına uygun olan kelime ve sözler "fasîh" sayılır.[2] Sözün söylenişi kolay olmalı, kulağa hoş gelmeli, manası açık olmalıdır. Söz, dilin kurallarına uygun olmalı, usta yazarların kullanımına uymalıdır. Güzel söz, hâlkın anladığı, aydınların da inceliklerini kavrayarak takdir ettiği sözdür.

Cevdet Paşa fesâhatin ne olduğunu bir benzeme ile çok güzel anlatır: Bir edebiyatçı ister nesir ister şiir yazsın, bir kuyumcuya benzer. Kuyumcu bir süs eşyası

---

[1] Ahmet Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmâniye**, Haz.: Turgut Karabey, Mehmet Atalay, Akçağ Yay.,2000, s.4.

[2] "Fesâhat, elfazın telâffuz ve istimâ'ı tatlı ve manası zahir yani telaffuz olunur iken manası zihne mütebâdir olmaktır. Bunun alâmeti dahi elfâzın kavâid-i lisana muvafık ve elsine-i üdebâda kesîrü'l-isti'mâl olmasıdır. Ahmet Cevdet Paşa, Belâgat-ı Osmâniye, Haz.: Turgut Karabey, Mehmet Atalay, Akçağ Yay.,2000, s.4.

yapacağı zaman önce nasıl kullanacağı mücevherleri seçer, sonra onların uygun olanlarını yan yana dizerse edebiyatçı da aynı şekilde önce kullanacağı kelimeleri seçer, sonra onları uyum içinde bir araya getirir, sıralar. İşte onun bu iki işi fesahat demektir. Dikkat edilirse Cevdet Paşa fesâhati de çağdaş dil teorileriyle örtüşen bir belâgat teorisiyle ortaya koymakta, bu işi bir **seçme** ve **sıralama** işi olarak tanımlamaktadır. Çağımız dil bilimi de Cevdet Paşa gibi bunları seçme ekseni ve sıralama ekseni olarak ifade etmektedir. **Bu anlamda fesâhat, aynı zamanda bir cümle kurma işidir.** Aslında her tür cümle bu iki işlem yapılarak kurulur. **Ustaca yapılan bu seçme ve sıralamaya "fesâhat" adı verilir. Mütekellimin fesahati** denilen şey ise konuşanın **fasih** kelimelerle amacını anlatabilme gücüdür. Uygun kelimeyi seçme, kelimeleri uygun bir şekilde birbirine bağlama, sıralama gücüdür. Bir kuyumcunun seçme ve sıralamadan sonra bir vazifesi daha vardır: Yapacağı şeyin nereye takılacağını bilip, malzemeyi ona göre işlemesi gerekir. Gerdanlık biçiminde büyük bir küpe yaparsa bu işe yaramaz. Edebiyatçının da aynı şekilde söylediği sözün söylediği ortama uygun olması, **muktezâ-yı hâl**e uyması zorunludur. Fasih olan bir söz, ayrıca hâle uygun bir biçimde söylenirse "**beliğ**" olur. Belâgat da budur. Bunun için belâgati **Belâgat = fesâhat + muktezâ-yı hâl ü makam** olarak düşünebiliriz**.** Şimdi ikinci terimi açıklayalım:

2) MUKTEZÂ-YI HÂL Ü MAKAM : Hâl ve **makam**ın gerekleri anlamına gelen bir sözdür**.** Belâgat biliminde, sözün konuşma anındaki hâl ve şartlara uygun olarak söylenmesidir. Sözün yerine ve dinleyicisinin durumuna göre **yeniden düzenlenmesi**dir. Buradaki **hâl** yahut **makam** sözleri de açıklanması gereken terimlerdir: **Hâl**, sözün söylendiği zamana, **makam**, sözün söylendiği mekâna bağlı şartları ifade eder. Yani zaman ve mekâna bağlı şartlardır. Bununla birlikte bu iki terim belâgatçiler tarafından çok zaman sözün söylendiği şartları ifade etmek için eşanlamlı imiş gibi kullanılmıştır. Ayrıca unutmamak gerekir ki hâl ve makam, zaman ve mekân kategorileri dışındaki değişik şartları da ifade edebilir.

Hâl ve **makam**ın gerektirdiği duruma göre söz, pekiştirilmiş (te'kid), veciz (îcâz), uzun (ıtnâb) vb... söylenebilir. Bunların her biri hâlin gerektirdiği şartlara uyma **(muktezâ-yı hâle mutabakat)** örnekleridir. Şimdi de bu terimi açıklayalım:

Muktezâ-yı hâle mutabakat: Bir bildirişim olgusunda üç temel unsur vardır: 1) Verici (Konuşan), 2) Alıcı (dinleyen), 3) Mesaj. Mesaj, konuşanın dinleyene vereceği asıl haberdir. Alıcının yani dinleyenin verilecek haber karşısında üç muhtemel durumu vardır: a) Alıcı, ya bu "haber"i bilmez. b) Ya bu "haber" konusunda şüpheleri vardır. c) Ya bu "haber"i bilir, fakat onu inkâr hâlindedir. Vericinin yani konuşanın vereceği bir "haber"i vardır. Hangi durumda olursa olsun alıcıya vereceği temel mesaj bu haberdir. Alıcı bu üç hâlden hangisinde olursa olsun vericinin onlara vereceği "temel" haber aynıdır. Meselâ bir din dersi hocasının

vereceği temel haberin "İnsan öldükten sonra dirilecektir." cümlesi olduğunu düşünelim (Örnek Cevdet Paşa'dan alınmıştır). Bu cümlenin belli bir anlamı vardır. Bu anlama **BİRİNCİ ANLAM** (**meânî-i evvel**) denir. Din dersi hocası, bu haberi henüz bu konuda bir fikri olmayan çocuklara verirken "İnsan öldükten sonra dirilecektir." demekle yetinir. Fakat bu konuyu bildiği hâlde inkâr eden birisine "İnsan öldükten sonra **elbette** dirilecektir." der. Haberin "**elbette**" sözüyle bu şekilde kuvvetlendirilmesine pekiştirme "te'kîd" denir. Bu şekilde pekiştirilmiş söze "müekked" adı verilir. Cümleye "elbette" sözü ilâve edilince haber cümlesinin ANLAMINDA BİR GENİŞLEME ortaya çıkar. Bu genişlemiş anlama **İKİNCİ ANLAM** (**meânî-i sevânî**) adı verilir. Yukarıdaki örnekte, alıcı yani muhatap "inkâr" hâlinde olduğundan sözün bu hâl ve şarta uygun hâle getirilmesi gerekmiştir. İşte alıcının inkâr hâlinde bulunması bir "**hâl** ve **makam**"dır. Aynı şekilde alıcının meselâ anlayışlı yahut anlayışsız olması da birer **hâl** ve **makam**dır, sözü uzatmak(itnab) yahut kısa kesmek (icâz) de birer hâl ve makamdır.

Özetleyecek olursak **muktezâ-yı hâle mutabakat**, **bir haber cümlesini şartların gereklerine göre yeniden kurmaktır:** “Sen gel” diye sesleneceğimiz birisine nezaketen “Siz geliniz” deriz. İkinci cümle aslında küçük bir anlam farkı taşır: Sen gel + **hürmet**. Böylece söze ikinci bir anlam birimciği yani “**sem**” ilâve etmiş oluruz. Bu söze ilâve edilen ikinci anlamdır. Böylece söz belîğ hâle gelmiş olur.

GÜZEL SÖZ TEORİSİ:

Belâgat biliminin güzel söz teorisi yukarıda özetlediğimiz **muktezâ-yı hâl kavramı** üzerine kurulmuştur: Bu tenkit teorisine göre güzel ve makbul söz, “muktezâ-yı hâl”e uygun olan sözdür. Bu teoride “muktezâ-yı hâl”e uygunluk, bir tenkit ölçütüdür. Sözler, değer yönünden hâle uygunluk ölçüsüne göre sıralanabilir: Aynı konuyu ele alan sanatçıların birinin diğerine üstünlüğünü hâl ve makama uygun söyleme dereceleri belirler. Sözü hâle uygun olarak söyleme kurallarını öğreten bilim ise **Fenn-i meânî**dir (**Pragmatik**). En güzel söz, hâlin gerektirdiği şartlara yani “muktezâ-yı hâle” en çok uyan sözdür. Sözün en kötüsü hâlin gerektirdiği şartlara hiç uymayan sözdür. Sözün lâfzî değeri “fesâhat”tedir, ancak bu yerine getirilmesi gereken bir ilk şarttır, onun asıl değeri ise şartlara uygun söylenmesindedir. Bu sözü “söz asıl ve büyük değerine “pragmatik”te, uygulama anına adaptasyonunda kavuşur” şeklinde anlayabiliriz. Bu durumda ortaya günümüzde sözü hemen hemen hiç edilmeyen çok önemli bir **tenkit** ölçütü çıkmaktadır: Söz, kullanıldığı anın şartlarına uyduğu ölçüde değerlidir. Bilindiği gibi, belâgatçilere göre kullanıldığı anın şartlarına uymayan söz, hayvan sesine denktir.

Belâgatçilerimiz, bütün metinleri işte bu ölçüte göre sıralıyorlardı: Bu sıralamada Kur'an-ı Kerîm'i en üst dereceye yerleştiriyorlar, beliğ olmayan yani kullanıldığı anın şartlarına uymayan sözü de en alt dereceye yerleştiriyorlardı. Diğer bütün metinleri de değerlerine göre bu sıralama çizgisine yerleştiriyorlardı. Divân şiirini ve nesrini daha doğru değerlendirebilmemiz için onların uydukları bu ölçütün daima göz önünde bulundurulması bizce zorunludur. Ayrıca bu teori, günümüz tenkidi için de geçerli olacak değerdedir.

Buradan ortaya çıkan sonuç şudur: Belâgat geleneğimizin asırlarca uygulanmış ancak zamanımızda sözü edilmeyen bir güzel ve makbul söz teorisi vardır. Güzel ve makbul olan söz, söylendiği zamana ve mekana uygun olan sözdür. Bu teori görüldüğü gibi sözün değerini güzellikleriyle değil **sözceleme** anına yani **enonciation'**a uygunluğu ile değerlendirmektedir. Bu hâl, Batılı çağdaş "enonciation" teorisinin belâgat geleneğimizden alındığını da açıkça ispatlamaktadır.

Hâle uygun sözün güzelliğine asıl güzellik (**hüsn-i zâtî)** denir. Lâfzî nitelikte olan selâset, cezâlet ve rikkat gibi niteliklerden doğan güzellikler ise ikinci derece bir güzelliktir (**hüsn-i ârizi**) . Bunlardan birincisi, temel olandır, ikincisi süsleme sayılır. Aslı güzel olmayan bir sözü süslemek ise yararsızdır. Cevdet Paşa, eski yazarların aslî güzelliği hedef aldığını, daha sonra gelen yazarların ise aslı ihmal ederek yararsız söz sanatlarıyla uğraştığını bundan dolayı belâgat sanatının gerilediğini düşünür.

Divan edebiyatının mazmunlara dayalı bir edebiyat olmasının sebeplerinden birisi bu teoridir: Güzelliği taşıyan **haber** değildir, "haber"in hâle uygun ifadesidir. Aynı mazmunu birçok şair kullanır, bir şairin değeri bu mazmunu hâle uygun olarak kullanma başarısına bağlıdır, bunu ne ölçüde başarırsa o kadar başarılı sayılır.

Bir sözün hâle uygunluğunun ölçütlerinden (kriter) birisi de bir sözün **ikinci anlamı**ndan **birinci anlamı**na geçiş kolaylığıdır. Yani ikinci anlamdan birinci anlama ne kadar çabuk geçilebiliyorsa söz o derece güzeldir. Kelimelerin hakikî anlamları, birinci anlamlarıdır, **teşbîh**, **kinâye** ve **mecaz**lar ikinci anlamlardır. Bu durumda, bu sanatların güzelliği, hakikî anlamdan mecâzî anlama geçişi sağlamadaki kolaylıklarına bağlıdır. Yani bir edebî sanatın güzelliği, dinleyicinin ona intikal sür'atindedir, okuyucu bir edebî sanatı ne kadar hızlı kavrayabiliyorsa, sanat o kadar başarılıdır.

Görüldüğü gibi bu güzel söz teorisi, oldukça ilgi çekicidir, Batı dünyası onu sessiz sedasız kendi teorileri için örnek almıştır, ama ülkemizde ondan yüz yıldır hiç söz edilmemektedir.

****